

Жумалиева В.Б.

ЖУСУП АБДРАХМАНОВ ЖАНА 1916-ЖЫЛ

Жумалиева В.Б.

ЖУСУП АБДРАХМАНОВ И 1916 ГОД

V.B. Zhumalieva

ZHUSUP ABDRAKHMANOV AND 1916

УДК: 92.

Жусуп Абдрахманов улуттук жана социалдык боштондугу үчүн күрөшкөн кыргыз элине терең сый-урмат менен өзүнүн тийиштүү баасын берген. 1916-жылдагы көтөрүлүштү теориялык жактан карап чыгып, аны изилдөөгө активдүү киришкен.

Жусуп Абдрахманов элдик көтөрүлүштүн мүнөзүн прогрессивдүү, колониализмге жана империализмге каршы деп жетиштүү так аныктамасын берген.

Негизги сөздөр: Туркстан крайы, Россия империясы, Мамлекеттик Дума, согуштун муктаждыктары, тактика, коомдук ишмерлер.

Жусуп Абдрахманов отдавая заслуженную дань глубокого уважения памяти борцов за национальное и социальное освобождение кыргызского народа который, он активно включился в изучение и теоретического осмысления восстания 1916 года.

Жусуп Абдрахманов достаточно четко определяет прогрессивный, антиколониальный и антиимпериалистический характер этого народного восстания.

Ключевые слова: Туркестанский край, Российская империя, Государственная Дума, военные нужды, тактика, общественные деятели.

Giving a well-deserved tribute to the memory of fighters for national and social liberation of the Kyrgyz, where he took an active participation, Zhusup Abdrahmanov was studying and theoretical understanding of 1916 rebellion.

Zhusup Abdrahmanov clearly defines the progressive, anticolonial and anti-imperialist character of popular rebellion.

Key words: Turkestan region, Russian Empire, state Duma, military needs, taktiks, pablik figures.

Кыргыз Республикасынын президенти А.Атамбаев 2015-жылы 27-майда «1916-жылдагы каргашалуу окуялардын 100 жылдыгы жөнүндө» указына кол коюп, кыргыз элинин 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүшү жана андан кийин болгон уркүн Кыргызстандын тарыхында өзгөчө орунду ээлөөгө тийиш деп белгиледи. 2015-жылы 12-августта «1916-жылдагы каргашалуу окуялардын жүрүшүндө курман болгондордун жаркын элесине арналган мемориал жөнүндө» деген президенттин башка указы жарыяланды. Ал эми жыл аягында 2015-жылдын 30-декабрында «2016-жылды тарых жана маданият жылы деп жарыялоо жөнүндө» указы

жарыяланды. Бул указдардын чыгышы 100 жыл мурун болгон 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүштү тереңдеп талдап, изилдөө иштери ар тараптуу кызыгууну жаратты. Азыркы мезгилде илим канчалык алдыга кеткени менен Жусуп Абдрахмановдун эмгектерине болгон талап күчөп, эмгектери кайрадан басылып чыгып, баалуулуктарын жоготпой, коомчулукта кызыгууну жаратып келе жатат.

1867 жана 1891-жылдардагы «Жобого» ылайык чоң территорияны камтыган Туркстан региону (Биз жашап жаткан кыргыздардын бардык жери) Россия империясынын «мамлекеттик менчиги» деп жарыяланган. Агрардык саясат негизги роль ойноп, анын айланасында ар-тараптуу иш-чаралар жүргөн. Ал иш-чаралардын негизин элди, жерди кандай жол менен, кандай багытта башкаруу, киреше, салык ж.б. жөнүндө атайын комиссиялар иштеп, уюмдар, башкармалык түзүлгөн. Жерди бөлүү иштери менен салыктын жалпы эсебин, келгин орустарды жайгаштыруу, дегеле, жалпы канча жер аянты бар экенин билүү үчүн жерди эсептеп, каттоого алышкан.

Сенатор К.К.Палендин Туркстан крайы боюнча отчетунда Орто Азия ээликтери Россия империясынын карамагына өткөндөн кийин бул крайды башкаруу проектиси боюнча атайын мыйзамдар иштелип чыгып, областты башкаруу боюнча 1867-жыл 11-июнундагы убактылуу жобосу, 1886-жылдагы Туркстан жобосу, 1891-жылдагы Степное жобосунда мыйзамдар империяга ылайык өзгөрүлүп, кошумча киргизилип турганы айтылат. Бул документтер юридикалык жактан бекемделип, кыргыздарга каршы багытталып, аларды табигый укук, эркиндигинен ажыратып, кылымдап келаткан мурас болуп келген байлыгы «жерлерин» мыйзамдаштырып тартып алуу максатын көздөгөн.

В.И. Ленин: «Туркстан таза типтеги колония болгон» деп көрсөткөндөй, биринчиден империя үчүн чийки зат булактарынын базасы болуп, Туркстандан экспортко кеткен пахта, жүн, тери, эт – 75%ти түзгөн (Кыргызы и Кыргызстан:опыт нового исторического осмысления. - Б.,1994.-112-б.).

Колониялык буржуазия бүт мүмкүнчүлүгүн

пайдаланып, «бүт жерге, жада калса кичине сугарыла турган жер таап алып да, ал жерге пахта септик» деп замандаш жазып калтыргандай, жердин каймагы болгон сугарылган түшүмдүү жерлер кирешелүү пахта аянттарына айланып, жер тарып, дыйканчылык, чөп чабыш, жайыт жерлер бир кыйла эле кыскарган. Көчмөн эл жараксыз, тоолуу, таштак жерлерге сүрүлүп, күндөн-күнгө абалы кыйындаган (Вопросы истории Кыргызстана №3.2006.18-б.).

Чыгаан инсан, саясатчы, жетекчи, ойчул, тарыхчы десек да жаңылышпайбыз, Жусуп Абдрахманов 1916-жылдагы көтөрүлүш тарыхын терең изилдеп – талдап, келечекке теңдеши жок улуу эмгек калтырганы талашсыз. Жусуп Абдрахманов: «Бул көтөрүлүш Орто Азия элдери колониялык көз карандылыкта турган 1916-жылга чейинки алардын турмушунда болгон революциячыл бардык окуялардын ичинен эң ири революциячыл окуя» деп, өзү көрсөткөндөй социалдык – экономикалык тереңде жаткан себептерин, көтөрүлүштүн мүнөзүн, анын кыймылдаткыч күчтөрүн, натыйжаларын гана эмес, ошондой эле бул көтөрүлүштү тарыхый жактан даярдаган социалдык – экономикалык факторлорду да аныктоо бул менин милдетим болуп саналат деп белгилейт (Абдрахманов Юсуп. - Б., 2001. - 205-б.).

«Уруулук мамиле калдыктарынын өкүм сүрүшү менен материалдык жактан өзүнүн туугандарына, бай, манаптарга көз каранды болгон кыргыз эл катмары чындыгында уят – сыйытсыз эзип турган өз уруу жол башчыларынын кулу болгон.

Көп сандаган жана экономикалык жактан күчкүбатуу уруу манаптарынын бийлиги ушунчалык күчтүү болгондуктан, алар өз уруусунун да, өз бийлигиндеги башка уруулардын да эмгекчи катмарынын өмүрүн, мал – мүлкүн да өзүлөрү каалагандай тескеп турушкан» деп Жусуп Абдрахманов фактылар менен далилдейт. Далилдүү маалыматтардан үзүндү келтирсек:

1. «Белгилүү» манап Ормонхан конуш которуп бара жатып көөгөнүн (мал байлаган өрүлгөн жип) жоготуп алат. Аны Ормондун өзүнүн эле туугандарынын бири таап алып, Ормонго алып келсе, кайра аны ууру тутуп, айыпка жыгып, ал тууганынан көөгөндүн эки учун бекитүү үчүн кагылуучу эки казыктын ордуна эки кыз жана көөгөндүн ар бир илмеги үчүн бирден кой, башкача айтканда 300 кой төлөтүп алган.

2. Белгилүү Шабдан Жантаев бул жерлерде менин уулдарым кыргоолдорго аңчылык кылат деп, торуайгырлыктардан Рыбачьенин айланасындагы жерлерди тартып алган (Ошол эле жерде. -207-б.).

Бул маалымат бир кылым мурдагы ырайымсыз кош эзүүнү көтөрүп келген кыргыздардын армандуу, өтө оор турмушунан кабар берет.

Байыркы тарыхы бар, мамлекети, маданияты жазуусу болгон, Борбодук Азияда «Кыргыз Улуу державасын» түзгөн эң күчтүү көчмөндөр империясын, «кыргыз» деген атты сыймыктануу менен даңазалап алып жүргөн кемеңгер, акылман, залкар, чыгаандар, баатырлар чыккан улуу элдин көз жа-

шын, канын агызып, жан-дүйнөсүн чала өлүк кылып падыша өкмөтү Россия империясынын ар тараптуу кызыкчылыгын көздөгөн өтө ыплас, адамзатка жат саясатын уланткан.

Жусуп Абдрахманов 1916-жылдагы көтөрүлүштөн тарыхын кылдаттык менен изилдеп, бул маалыматтарды көрсөтөт:

«Кыргыздардын ашык жерлерин табууда келгиндер башкармалыгынын чиновниктери айылчарбасы үчүн жараксыз жерлерди жарактуу деп табуудан да уялышкан жок, анткени алар жергиликтүү калкты жараксыз жерлерге көчүрүү максатын көздөшкөн.

Жергиликтүү калктын пайдаланган жерлерин изилдеп-үйрөнүүдө падышалык мезгилдеги «окумуштуу» ишмерлер жазган эмгектерин окуганында (инженер, жер ченегич, статист, юрист, экономиктердин эмгектери) Маркс «ал (буржуазия) илим адамын өзүнүн жалданма кызматкерлерине айландырып алды» деп туура айтканын эрксизден ойлойсуң... изилдөөчүлүк иштеринде чыныгы болгон абалды көрсөтпөй, фактыларды бурмалап, падышачылык баскынчылык саясатына «илимий объективдүү база» түзүп берүүгө чейин жетишкен. «Коомдук ишмерлер» деп аталган наам алуу үчүн аркет кылган адамдардын эмгектерин окуганыңызда алардын Түркстанга орус келгиндерин кантип жайгаштыруу, аны сырьё (чийки зат булактарын) алып туруучу жана товар сатып өткөрүүчү эң бай рынокко кантип айландыруу, колониялоо фондун көбөйтүү үчүн сугат ишин кантип жүргүзүү керек экендиги тууралуу гана сөз болуп, ал эми жергиликтүү калктын чарбалык турмушун уюштуруу туурасында эч нерсе айтылбайт» деп Жусуп Абдрахманов айткандарын куру сөз болбосун деп төмөнкү мисалдарды келтирет: «Туркестанский край» деген негизги жана жетишерлик кызыктуу эмгектин автору князь Масальский мындай деп жазат: «Олку-солку болуп, күнөм санабай, ийгилик бизди коштооруна ишенип, жумшаган күч-аракетибиздин натыйжасында миллиондогон теше (десятина) жаны жерлердин маданиятка тартуу жана орус өнөр-жайын ага зарыл керек болгон пахта менен камсыз кылуу, бул жагынан чет-өлкөлөргө көз карандылыктан толук арылуу менен гана эмес, ошондой эле айыл-чарба өнөр-жайынын зор тармагын түзүү, эбегейсиз элибиздин байлыгын көбөйтүү, Түркстанды орус адамдарынын колония кылуусун күчөтүү менен жан аябай иштешибиз өтө зарыл». Князь Масальскийдин жогорудагы бузук оюна Жусуп Абдрахманов: «ошол байлыктарды жаратып, ошол жерде жашап, иштеп жаткан миллиондогон адамдардын тагдыры эмне болмок эле» деп суроо узатат (Ошол эле жерде. - 211-б.).

Жусуп Абдрахмановдун берген курч суроосу ошол мезгилдеги князь Масальский, Мамлекеттик Думанын мүчөсү А.Л.Трягубов, профессор Васильев, Шкапский өңдөгөн Россия империясынын жогорку чөйрөсүндөгү төрө-бюрократтарды ойлонтуп, тынчын да алган эмес. (бул адамдарды Жусуп Абдрах-

манов өз эмгегинде көрсөткөн.) Анткени бул адамдар Россия империясынын колониялык саясатын жактап, колдогондордон болушкан.

Жусуп Абдрахманов эмгегинде Т.Рыскулов тарабынан жарыяланган цифраларды келтирет: Алар мындай: 1916-жылга карай Түркстандагы 914 орус кыштагы менен станциялардын карамагында 1900 миң. дес. жер (иштетилүүчү жердин 56,7%ти) болгон, башкача айтканда Түркстанда жашап жаткан ар бир оруска 3,17 дес. жер, жергиликтүү калктын (өзбек, кыргыз, тажик, түркмөн) ар бирине 0,21 дес. жер гана берилген. Жер өтө жетишсиз болуп турган шартта иштетилүүчү бардык аянттын 94%тин 42,4%ти жергиликтүү калк ээлик кылса, калганы орус келгиндеринин үлүшүнө тийген (Ошол эле жерде. - 213-б.).

Кыргыздардын жашоосу үчүн өтө зарыл болгон жерлер тартып алынгандыгын, алардын пайдалануусунда чарбачылык кыла турган жерлер дээрлик калбай калганын, кыргыз калкынын алынган жерлерди азап-тозок менен өздөштүргөнүн 1916-жылдагы көтөрүлүштөн кийин моюндарына алышкан. Куропаткин 1916-жылдагы көтөрүштүн чыгуу себептери жөнүндө падышага жазган докладында мындай деп жазат: «Орустардын кыштактарын, мал чарбасы үчүн жерлерди, казынанын токой дачаларын – казынанын бирден бир ээлигин түзүү үчүн ашык жерлердин (кыргыз жерлерин) өзгөчө 1904-жылдан баштап кыргыз калкынын зор жер аянттарын, анын ичинде калк үчүн өтө зарыл жерлерин да тартып алынышына алып келди. Мындай көрүнүш сенатор граф Пален жүргүзгөн ревизиянын убагында эле белгиленген эле, бирок ага тийиштүү көңүл бурулган эмес» (Ошол эле жерде. - 215-б.).

«Согуштун муктаждыктары үчүн Түркстандан жөнөтүлгөн мал-мүлктүн өлчөмү жөнүндөгү падышага 1917-жылы берген отчетунда Куропаткин бул маалыматтарды билдирген: согуштун муктаждыктары үчүн Түркстандан 40899244 пуд пахта, 28004 чарчы аршин кийиз, 3109 миң пуд пахта майы, 229 пуд самын, 300 миң пуд даярдалган эт, 473928 пуд балык, 50 миң пуд кунжут (клевещина), 70 миң жылкы, 12797 төө, 13441 боз үй жөнөтүлдү деп Жусуп Абдрахманов Т.Рыскуловдун «Түркстандагы жергиликтүү элдердин 1916-жылдагы көтөрүлүшү» деген китебинен цитата келтирдим деп билдирет» (Ошол эле жерде. -229-230-б.).

Манап, бай төбөлдөрү мындай чогултуулардан толугу менен бошотулуп, негизги күч карапайым эл катмарына жүктөлүп, алар үчүн да бүт материалдык зыяндарды тартышкан.

Жусуп Абдрахманов: «Кыргыз элинин негизги өндүрүш каражаттарынан – жерден, жайыттан, суудан ажырашы, аларды каптаган оор жакырдык, ачкачылыктан өлүмгө дуушар болушу, кулактардын, падыша өкмөтүнүн, байлардын, манаптардын биргелешкен күчтөрүнүн эзүүсүнөн кутулууну эңсөө - 1916-жылдагы көтөрүлүштүн объективдүү өбөлгөлөрү мына ушулар болгон» деп, «Көтөрүлүштүн чыгышынын негизги себептери социалдык-эконо-

микалык факторлордо, колониялык эзүү саясаты жерден, суудан, малдан, дегеле, күн көрүү каражаттарынан ажыраган эмгекчи катмары үчүн адам чыдагыс абал болгонунда эле» деп бул саясий окуяга туура баа берген (Ошол эле жерде. - 230-231-б.).

Ошентип, 1916-жылдагы көтөрүлүштүн себептери жөнүндө бул мезгилге чейин тарыхый изилдөөлөрдүн негизинде үч пикир айтылып келет:

1) падышалык оторчулук бийликтин төбөлдөрү негиздеген Россиянын колониялык саясат боюнча атаандаштары, фундаменталисттер, пантюркисттер уюштурган диний – улутчулдук кыймылды деп;

2) көтөрүлүш Кыргызстандын калкын толук жок кылып, келгиндерге жер бошотууну көздөгөн падышачылыктын өзү тарабынан уюштурулган деген пикир;

3) Жогоруда айтылгандай, Жусуп Абдрахманов жана Т.Рыскулов тарабынан өз негизинде эле эң туура көрсөткөндөй, көтөрүлүштүн эң негизги себеби болуп кеңири кулач алган колониялык саясат, анын негизинде кыргыз элинин жок болуп кетүү коркунучу, укуксуздук, мыйзамсыздык пикири тарыхта негиздүү болуп эсептелинет.

Далилдүү статистикага кайрылсак: колония саясатынын негизинде 1867-жылга карай Жети-Сууда 15000 миң адам менен 14 станция уюшулган. 1897-жылы Токмок уездинде эле 119000, Пржевальский уездинде 11200 келгиндер болгон. 1914-жылы орус – украин калкынын саны 68691 адамга чейин жетип, Пржевальский уездинде 39915 адам болуп, 24,8% түзгөн, регион боюнча 18,66% түзүшкөн. (Слово Кыргызстана. 19 октября. 1991.).

Орто Азия жана Казакстанды камтыган карапайым калктын жана бай-манаптардын катышуусу менен көтөрүлүш башталган.

«Начар куралданган, согуштук тактикадан түшүнүгү жок кыргыз жигиттери найза – кылыч, айры – чалгы менен пулемёт – замбиректерге каршы согуштуу болгону 3 офицерди, 52 солдатты жок кылышып, 75 солдатты туткунга алышканы менен өздөрүнөн 4 миңден ашуун адамды жоготушкан. Андан тышкары 12 миңден ашуун кыргыздар жазалоочулардын колунан өлүшкөн. Көп миңдеген кыргыздар ашууларда сууктан кырылышкан, сууга агышкан. Кытайга качып жеткен 164 миң адамдын 130 миңин кыргыздар түзүшкөн. Алар кытай жергесине жылкыларынын 10%, майда малдарынын 25% менен гана жетишкен. Алардын да көпчүлүгүн кытай чекаралары менен калмактар олжолоп кетишкен. Качкындардын арасында ачарчылык болуп, жугуштуу оорулар күчөгөн. Ошолордун кесепетинен өлгөн кыргыз – казактардын саны 1917-жылдын май айына чейин эле 70 миңден ашкан. Падышачылык кулагандан кийин 1917-жылы мекенге кайтабыз деген кыргыздардын 20 миңге жакыны ачкачылыктан жана жазалоочулар менен кулактардын колунан ажал табышкан.» (Вопросы истории Кыргызстана. №3. – Б., 2006. - 8-б.).

Жогорудагы сандар канчалык деңгээлде ошол жылдардагы болуп өткөн кыргыз элинин тарыхтагы

өтө трагедиялуу, өтө кайгылуу мезгилин сүрөттөйт.

Жусуп Абдрахманов архивде сакталган автобиографиясында мындай маалымат берет: «1916-жылдагы кыргыздардын көтөрүлүшүнүн мезгилинде жана андан кийин кыргыздар Кытайга качканда атам жана улуу агам келте оорусунан каза табышат, анан менин оюмча декабрда, ошол эле жылы энем, дагы жакын туугандарым, биздин үй-бүлөнүн мүчөсү болгон жети адам Жаркент уездинде Нарынколдо (Охотничье) казактар тарабынан өлтүрүлгөн», бул трагедиялуу окуяны өз көзү менен көрүп, күбө болгон 1916-жылдагы саясий окуя анын турмушунда орчундуу роль ойноп, Жусуп Абдрахмановдун дүйнөгө болгон көз карашынын түзүлүшүнө да негиз болгон.

Жусуп Абдрахмановдун «Кыргыздардын 1916-

жылдагы көтөрүлүшү жөнүндөгү» эмгегинин негизин көтөрүлүштүн тереңде жаткан социалдык – экономикалык негизги себебин 20-30-жылдарда эле туура баа берип, далилдүү аргументтер менен толуктаганы түзүп, бул эмгек тарыхтын алтын барактарынан орун алып, табылгыс, өтө баалуу эмгек катары кызмат өтөөрү шек туудурбайт.

Адабияттар:

1. Кыргызы и Кыргызстан: опыт нового исторического осмысления. - Бишкек, 1994.
2. Вопросы истории Кыргызстана. - 2006. - №3.
3. Абдрахманов Ю. Избранные труды / Сос. Дж.Джунушалиев и др. - Б., 2003.
4. Слово Кыргызстана. 19 октября 1991.
5. Архивдик маалыматтардан алынды.

Рецензент: к.и.н., и.о. доцента Абдалиева Г.К.